

УДК 341.645.2(4):347

ЗАСТОСУВАННЯ ПРАКТИКИ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ

Кагановська Т. Є.,

доктор юридичних наук, професор,
декан юридичного факультету
Харківського національного університету
імені В.Н. Каразіна,
Заслужений юрист України

Пахомова І. А.,

кандидат юридичних наук,
доцент кафедри державно-правових дисциплін
юридичного факультету
Харківського національного університету
імені В. Н. Каразіна

Анотація: у статті поставлено питання про особливий характер застосування судової практики Європейського суду з прав людини судами національної судової системи. Досліджено правову природу рішень Європейського суду з прав людини. Рішення Європейського суду з прав людини розглядаються як інтерпретаційний акт та судовий прецедент. Наголошено на обов'язковості застосування національними судами практики Європейського суду з прав людини.

Ключові слова: Європейський суд з прав людини, рішення ЄСПЛ, практика ЄСПЛ, судова практика, джерела права.

Аннотация: в статье поставлен вопрос об особом характере применения судебной практики Европейского суда по правам человека судами национальной судебной системы. Исследовано правовую природу решений Европейского суда по правам человека. Решения Европейского суда по правам человека рассматриваются как интерпретационный акт и судебный прецедент. Отмечено обязательность применения национальными судами практики Европейского суда по правам человека.

Ключевые слова: Европейский суд по правам человека, решение ЕСПЧ, практика ЕСПЧ, судебная практика, источники права.

Annotation: the article addresses the question of the special nature of the application of the judicial practice of the European Court of Human Rights by the courts of the national judicial system. The legal nature of the judgments of the European Court of Human Rights is investigated. Judgments of the European Court of Human Rights are interpreted as an interpretative act and a judicial precedent. It is noted that the application by national courts of the practice of the European Court of Human Rights is mandatory.

Key words: European Court of Human Rights, ECtHR ruling, ECtHR practice, jurisprudence, sources of law.

Забезпечення прав людини є пріоритетним напрямом політики держави, що реалізується за допомогою національних механізмів захисту прав людини, використавши які, згідно ст. 55 Конституції України кожному гарантується право звернутись за захистом порушених прав та свобод до відповідних міжнародних установ або органів міжнародних організацій, членом чи учасником яких сьогодні є Україна. Однією з таких установ являється Європейський суд з прав людини.

Європейський суд з прав людини – незалежний судовий орган, який на наднаціональному рівні втілює контроль за додержанням основних прав людини країнами, які ратифікували Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод, шляхом забезпечення дотримання й виконання ними положень Конвенції.

Україна, прийнявши Закон «Про ратифікацію Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року, Першого протоколу та протоколів 2, 4, 7 та 11 до Конвенції» фактично визнала обов'язковою юрисдикцію Європейського суду з прав людини з усіх питань, віднесених до тлумачення та застосування положень Конвенції.

З моменту прийняття в державі закону про ратифікацію Конвенції та протоколів до неї, громадяни України, у зв'язку із порушенням державою їх прав та свобод все частіше почали направляти відповідні заяви до Європейського суду з прав людини. Останні кілька років Україна займає лідируючі позиції серед країн-учасниць Конвенції за подібними зверненнями громадян. На нашу думку, така статистика є свідченням особливого значення практики Європейського суду з прав людини у формуванні ефективної системи прав захисту громадян в Україні. Адже незважаючи на існування значної кількості підходів тлумачення юридичних текстів, лише той, який відповідає обраному Європейським судом з прав людини, гарантуватиме застосування цих положень відповідно до міжнародних зобов'язань [9, с. 761].

Досліджуючи правову природу та значення рішень Європейського суду з прав людини відзначимо, що законодавчо такі рішення визнані джерелами права, проте в науці й досі триває дискусія відносно виправданості надання їм такого статусу. Зокрема, до основних питань, у зв'язку із якими виникають протиріччя належать:

1. правова природа рішень Європейського суду з прав людини;
2. обов'язковість застосування національними судами рішень Європейського суду з прав людини;
3. застосування в якості джерела права окремих рішень Європейського суду з прав людини проти держави України або узагальноної практики Суду відносно будь-якої держави.

Тож, пропонуємо відповісти на всі з перерахованих питань.

Відносно правової природи рішень Європейського суду з прав людини, відзначимо, що найрозповсюдженішими позиціями є визначення рішень як інтерпретаційних актів та судових прецедентів [5, с. 76].

Так, на думку О.О. Сидоренко, рішення Європейського суду з прав людини можна сприймати як офіційну форму роз'яснення невідчуваних прав людини, закріплених та гарантованих Конвенцією, що являється частиною національного законодавства й джерелом законодавчого правового регулювання та правозастосування в Україні [11, с. 244]. О.І. Романюк також наполягає, що рішення Європейського суду з прав людини являються безпосередньо джерелом тлумачення Конвенції, оскільки Суд наділений Конвенцією можливістю не лише застосовувати окремі міжнародні договори, але й тлумачити правові норми, які містяться у цих документах. Доцільно також зауважити, що переважна більшість країн Європи належать до романо-германської правової сім'ї, саме тому практика Європейського суду з прав людини в цих країнах сприймається як тлумачення норм й виокремлення найважливіших положень Конвенції, та за своїм змістом вона є джерелом тлумачення Конвенції.

Досліджуючи правову природу практики Європейського суду з прав людини, Т.А. Стоянова також зазначає, що судовий прецедент в контексті судових рішень Європейського суду з прав людини являється тлумаченням положень Конвенції й не спрямований на впровадження норм права, встановлення загальнообов'язкових правил поведінки. Саме тому в повній мірі визнати, що практика Європейського суду з прав людини це судовий прецедент – не можна [13, с. 57]. На думку вченої, під судовою практикою Європейського суду з прав людини необхідно розуміти особливий різновид судового прецеденту, який ухвалюється спеціальним органом – Європейським судом з прав людини, у межах й з приводу тлумачення і порушення положення Конвенції, що є обов'язковим для реалізації не лише на території держави-сторони в процесі, але й на всій території на яку поширюється юрисдикція Європейського суду з прав людини [13, с. 57]. В.А. Завгородній відзначає, що рішення Європейського суду з прав людини за своєю правовою природою являється елементом судової практики, яка являється унікальним джерелом права прецедентного характеру, основою якого є правова позиція та при прийнятті якого вирішується конкретна справа й здійснюється офіційне тлумачення норм Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод [3, с. 22]. Н.Ю. Задирака наголошує на тому, що рішення Європейського суду з прав людини мають умовний прецедентний характер, тобто Європейський суд з прав людини, вказуючи на прецедентний характер своєї судової практики, не зв'язаний попередньо прийнятими рішеннями. Європейський суд з прав людини наділений правом перегляду попередньо прийнятих підходів щодо вирішення конкретних правових питань у разі зміни істотних обставин [4, с. 239]. Слід зауважити, що істотною відмінністю континентального прецеденту від англосаксонського являється те, що останній може бути сформований єдиним судовим рішенням, у той час як континентальний прецедент формується більш демократично – завдяки прийняттю низки судових рішень [11, с. 246], тобто прецедент виникає якщо не внаслідок консенсусу, то принаймні внаслідок схвалення правової позиції переважною частиною юристів. Як зазначає Н.Ю. Задирака, в романо-германській правій сім'ї відповідним аналогом є так звана доктрина *jurisprudence constante*, тобто «усталена судова практика», синонімічною назвою якої є «прецедент країн континентального права» [11, с. 239].

Цікавою є позиція Л. Дешко, згідно якої, Європейський суд з прав людини здійснює своєрідну конкретизацію правових положень Конвенції, застосовуваних судом і називає результат такої конкретизації деклараторною теорією судового прецеденту [5, с. 77]. Проте, окремі науковці зазначають, що практику Європейського суду з прав людини можна віднести до переконливого прецеденту, що притаманний і англосаксонській і романо-германській правовим сім'ям. В прецедентних рішеннях Європейського суду з прав людини формуються правові позиції, що мають важливе правове значення як для національних судів, так й судів держав, проти яких такі рішення ухвалюються.

В.Є. Скомороха наголошує на тому, що зважаючи на загальновизнаний авторитет Європейського суду з прав людини та встановлення його повноважень відносно тлумачення норм Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод приписами цієї ж Конвенції, то прецедентні рішення Європейського суду з прав людини за будь-яких умов мають сприйматися своєрідним орієнтиром для формування національними судами держав-членів Ради Європи, зокрема України, практики вирішення окремих справ щодо захисту прав та свобод людини й громадянина [12, с. 3-4]. Тобто вчений вказує на те, що рішення Європейського суду з прав людини одночасно є і інтерпретаційним актом і судовим прецедентом. Подібної думки дотримується й О.Ю. Кайдаш, яка відзначає, що рішення Європейського суду з прав людини в Україні мають змішану природу. Своєю позицією вчена пояснює тим, що виконання рішень Європейського суду з прав людини в Україні передбачає внесення змін до чинного національного законодавства, в тому числі, й нормативних актів органів публічної адміністрації, у зв'язку з чим, рішення Європейського суду з прав людини можуть бути визнані джерелом адміністративного права. Прецедентний же характер рішень Європейського суду з прав людини для судів й обов'язковість їх застосування в адміністративній практиці дає підстави для визнання їх також джерелом тлумачення права. Також зауважується, що незважаючи на те, що рішення Європейського суду з прав людини не є результатом правотворчості, вони мають особливе значення для однакового застосування норм матеріального й процесуального права у подібних правовідносинах [6, с. 11].

Дещо відмінно від попередніх поглядів є позиція відділу узагальнення судової практики Вінницького апеляційного адміністративного суду відносно правової природи рішень Європейського суду з прав людини, яка полягає в тому, що його рішення не можуть розглядатись як судовий прецедент в національному праві, оскільки вони визнаються тільки джерелом права, а джерело права не завжди передбачає обов'язковість застосування. Рішення Європейського суду з прав людини розглядається як ідеологічно-правова основа для судочинства, які

сприяють нормотворчості органів публічної влади, наближаючи українське законодавство до стандартів Ради Європи [10]. Ю. Зайцев, П. Рабінович, О. Толочко досліджують рішення Європейського суду з прав людини крізь призму доктринального погляду на судову практику, який історично склався в країнах романо-германської правової сім'ї, та за яким судова практика не являється джерелом права, адже Конвенція не передбачає правових підстав для надання цим рішенням статусу прецеденту в розумінні англійської доктрини [14, с. 103]. Інакше кажучи, справи Європейського суду з прав людини офіційно не вважаються прецедентами, проте є єдиним джерелом динамічного тлумачення Конвенції [8].

Щодо іншого питання, питання обов'язковості застосування практики Європейського суду з прав людини, варто відзначити, що існують кілька підходів. Прибічники першого підходу пропонують практику Європейського суду з прав людини визнати обов'язковою для застосування судами національної судової системи, оскільки вона має важливе значення для роз'яснення основних прав людини, гарантованих Конвенцією. Прихильники іншої точки зору зазначають, що практика Європейського суду з прав людини не є обов'язковою.

Зокрема, Л.Ю. Гіждіван зазначає, що рішення Європейського суду з прав людини мають обов'язковий характер для держав-учасниць Конвенції й водночас всі рішення розглядаються як прецеденти, адже Суд визнає себе зв'язаним своїми попередніми рішеннями (принцип «*stare decisis*»). Це, на думку вченого, зумовлює обов'язковість для держав-учасниць Конвенції дотримуватися прецедентного права Європейського суду з прав людини [15, с. 8]. На думку М.А. Ентіна, формально рішення Європейського суду з прав людини являється обов'язковими виключно для держав, відносно яких вони були ухвалені. Та в силу міжнародно-правового звичаю, який сформувався у Європі та еволюції конституційних традицій країн континенту вони сприймаються державами-учасницями Конвенції та їх судовими органами як такі, що мають прецедентне значення, та як загальний стандарт, дотримання якого є юридично обов'язковим [15, с. 85]. Аналізуючи положення національного законодавства, варто відзначити, що застосування практики Європейського суду з прав людини прямо передбачено в Кодексі адміністративного судочинства України. Так, у ч. ч. 1, 2 ст. 6 Кодексу адміністративного судочинства України визначено, що суд в процесі вирішення окремої справи керується принципом верховенства права, згідно з яким, людина, її права та свободи визнаються найвищими цінностями й визначають зміст та спрямованість діяльності держави. Суд застосовує принцип верховенства права з урахуванням судової практики Європейського суду [7]. Говорячи про справи адміністративної юрисдикції, варто також зазначити, що під час розробки та ухвалення Конвенції, передбачалося, що вона поширюватиметься безпосередньо на справи, які розглядаються у порядку кримінального та цивільного судочинства, про адміністративні справи не йшлося. Проте згодом Європейський суд з прав людини почав поступово розширювати своє розуміння ст. 6 Конвенції. Так, наприклад, в справі «Цимерман та Штайнер проти Швейцарії», у якій йшлося про судові оскарження рішення адміністративного органу (оціночної комісії) відносно визначення розміру державної компенсації на користь заявників, Європейський суд з прав людини вказав, що у даному випадку права заявників також підпадають під дію ст. 6 Конвенції, оскільки ці права є по суті приватними [2].

Іншої точки зору дотримується О.О. Сидоренко, зазначаючи, що правові позиції, сформовані прецедентними рішеннями Європейського суду з прав людини, не є обов'язковими для національних судів, в тому числі й для судів тих держав, проти яких такі рішення ухвалені. Вченою висловлюється певний сумнів відносно того, чи доцільно визнавати джерелом права рішення суду за аналогією закону та права, адже такі рішення не можуть мати нормативно обов'язкового характеру стосовно всіх учасників правовідносин, тому що приймаються із урахуванням конкретних обставин справи та є обов'язковими тільки для учасників спору [11, с. 246], при тому ж судді здійснюють правосуддя на підставі закону, оскільки Україна належить до романо-германської правової сім'ї, в якій основним джерелом права являється нормативно-правовий акт, а судова практика не може бути джерелом права.

Погоджуючи останнє питання щодо застосування практики або рішень Європейського суду з прав людини відзначимо, що в процесі розгляду справ адміністративні суди застосовують Конвенцію й практику Європейського суду з прав людини як джерело права. При цьому варто наголосити, що мова йде безпосередньо про судову практику, а не лише про рішення відносно України. Принаймні, в національному законодавстві відсутні положення, які забороняють застосовувати рішення Європейського суду з прав людини, винесені у справах щодо інших держав [5, с. 76]. Вважаємо, що судові рішення та судову практику не варто ототожнювати. Це насамперед вказує на необхідність застосування не окремого рішення Європейського суду з прав людини, а позицій суду, вироблених у цілій низці рішень.

Таким чином, розглянувши окремі спірні питання відносно застосування правових позицій Європейського суду з прав людини вважаємо доречним відзначити, що рішення (судова практика) Європейського суду з прав людини мають подвійну правову природу, вони з однієї сторони розтлумачують положення Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, адже згідно ст. 32 Конвенції, юрисдикція Суду безпосередньо поширюється на всі питання тлумачення і застосування Конвенції та протоколів до неї; з іншої сторони, зважаючи на зміст ч. 2 ст. 48 Закону України «Про судоустрій та статус суддів», відповідно до якої суддя здійснює правосуддя на основі Конституції і законів України, керуючись при цьому принципом верховенства права та ч. 2 ст. 6 Кодексу адміністративного судочинства України, відповідно до якої суд застосовує принцип верховенства права з урахуванням судової практики Європейського суду з прав людини, можна дійти висновку, що з метою забезпечення та гарантування прав та свобод людини національні суди мають застосувати судову практику Європейського суду з прав людини в якості судового прецеденту в обов'язковому порядку.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гіждіван Л.Ю. Становлення та розвиток співробітництва України з Радою Європи у сфері прав людини: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.11. Київ, 2001. 16 с.
2. Європейський суд з прав людини : Рішення у справі «Цимерман і Штайнер проти Швейцарії» від 20.06.83 р. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_417
3. Завгородній В.А. Правова природа рішень Європейського суду з прав людини // Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. № 15. Т. 1. 2015. С. 19-22.
4. Задирака Н.Ю. Рішення Європейського суду з прав людини у правовій системі континентального права як джерело адміністративного процесуального права // Адміністративне право і процес. № 3(9). 2014. С. 234-244.
5. Ісмаїлов К.Ю. Вплив рішень Європейського суду з прав людини на систему джерел права України // Держава і право. 2011. Вип. 51. С. 75–80.
6. Кайдаш О.Ю. Адміністративно-правове забезпечення реалізації рішень Європейського суду з прав людини в Україні : автореф. дис..канд.юрид.наук. Ірпінь, 2016. 21 с.
7. Кодекс адміністративного судочинства України від 6 липня 2005 року // Відомості Верховної Ради України. 2005. № № 35,36, 37. Ст. 446.
8. Кононенко В. Рішення Європейського суду з прав людини як прецедент тлумачення Конвенції про захист прав людини та основних свобод // Право України. 2008. № 3. С. 131-134.
9. МакБрайд Дж. Принципи, що визначають тлумачення та застосування Європейської конвенції з прав людини // Європейська конвенція з прав людини: основні положення, практика застосування, український контекст / за ред. О.Л. Жуковської. Київ, 2004. 960 с.
10. Рішення Європейського суду з прав людини як джерело права // Вінницький апеляційний адміністративний суд URL : <http://www.vaas.gov.ua/news/rishennya-yeuropejskogo-sudu-z-prav-lyudini-yak-dzherelo-prava/>
11. Сидоренко О.О. Рішення Європейського суду з прав людини як джерело права України // Міжнародне право. 2015. С. 242-250.
12. Скомороха В.Є. Права людини на охорону здоров'я, медичну допомогу, медичне страхування та конституційне правосуддя // Право України. 2002. № 6. С. 3–9.
13. Стоянова Т. Практика Європейського суду з прав людини як джерело цивільного процесуального права України // Підприємництво, господарство і право. № 6. 2017. С. 55-58.
14. Шишкіна Є. Деякі аспекти правової природи рішень Європейського суду з прав людини // Право України. 2005. № 4. С. 102-104.
15. Энтин М. Справедливое судебное разбирательство по праву Совета Европы и Европейского Союза // Конституционное право. Восточноевропейское образование. 2003. № 3. С. 85.